

צִיּוּני יחס הריגים בלשון השאלות ותשובות ומה שעולה מהם

1. מבוא¹

ראשית הדרך במחקרה של לשון השאלות ותשובות הייתה מאמריו של מו"ר פרופ' קדרי,² העוסקים בשאלות של תחביר וסמנטיקה. מחקרי על לשון השו"ת³ היה המשך לאותה ראשית, ועניינו שאלות של מורפולוגיה. מן החומר ההולך ונאסף במחקר לשון השו"ת עולה שהזנר הנקרא ספרות השו"ת יש בו מידה רבה של הומוגניות, ויש הצדקה לראות בו מגבש ספרותי העומד בפני עצמו. בשנים האחרונות בלשנים נוקטים פחות ופחות את השם הכוללני "לשון ימי הביניים", שנהגו בעבר לכלול בו זנרים ספרותיים שונים, והולכת ומתרבה ההתייחסות הספציפית. הפרטים הנאספים יש בהם כדי לעבות איזוגלוסים הנמתחים בין חיבורי שו"ת שונים. איזוגלוסים אלו ישרטטו לפנינו בעתיד שניים או שלושה גוונים של לשון, הנבדלים בעיקר בעניינים שיש לייחסם למקורות היניקה המסורתיים של כתבי התשובות וללשון האם שדיברו בה.

כבר הראיתי שבענייני מורפולוגיה של לשון התשובות החלוקה היא לשתי קבוצות חיבורים: אלה שכותביהם אשכנזים ואלה שכותביהם אינם אשכנזים.⁴ בעניינים שבצורה הגורם להבדלים הוא בעיקר מקורות יניקה מסורתיים שונים.⁵

1. שמותיהם של חיבורי השאלות והתשובות יבואו במאמר ללא המילה שו"ת. במראי המקומות מצוינת בסוגריים רבועים ליד שמו של כל חיבור המאה שמחברו חי בה. במאמר באים הרבה ראשי התיבות הללו: אה"ע (=אבן העזר); או"ח (=אורח חיים); ד"ה (=דיבור המתחיל); חו"מ (=חושן משפט); יו"ד (=יורה דעה); שו"ת (=שאלות ותשובות).
2. המאמרים שפורסמו בכמות שונות קובצו, עם הרחבות והתאמות, בספרו של קדרי, תחביר וסמנ', בשני כרכים.
3. בצר, שו"ת.
4. על הבדלים מורפולוגיים שבין שתי קבוצות אלו ראה לוח מסכם אצל בצר, שו"ת, תקציר, עמ' ג-ד. לשון האם של הכותבים הנקראים שם ספרדים היא ערבית או ספרדית יהודית.
5. בצר, שו"ת, עמ' ד-ה.

לא כן בענייני תחביר: באלה גורם ההבדלים הוא בעיקר לשונות האם השונות.⁶ הקבוצות המתקבלות מאיזוגלוסים תחביריים וסמנטיים אינן בהכרח זהות לאלו המתקבלות מאיזוגלוסים מורפולוגיים.

דומה ששימושי מילות היחס הנקוטים בידי כותבי התשובות, ובעיקר השימושים שלא הורגלנו אליהם בשכבות הלשון הקלסיות, עשויים לשמש נתון חשוב במתיחתם של האיזוגלוסים שציינו. לא זו אף זו, ידיעת השימושים החריגים עשויה להוליכנו אל גורמיהם. באותם שימושים שיש להם שני גורמים (ואפשר שהגורמים מנוגדים) נלמד איזה מהם יכשר בעיני כותבי התשובות ואם שניהם כאחד טובים.

1.1 המצאי וניתוחו

להלן נסקרות ההצרכות של פעלים שונים, שהגענו אליהן אגב עיסוק במחקרה של לשון השו"ת.⁷ נסתייענו לענייננו בתקליטור של פרויקט השו"ת שבאוניברסיטת בר-אילן (מכאן ואילך: פרויקט השו"ת), שאצורים בו כיום 253 קובצי שו"ת.

עלינו לוותר על חלק מן החומר שבתקליטור, וכוונתי לחיבורים שנכתבו במקורם ערבית, והקורפוסים העבריים שלהם בפרויקט השו"ת הם מעשי תרגום של מתרגמים שונים (חלקם אפילו בני זמננו). מטעם זה לא נכללו בסריקתנו חיבורי השו"ת האלה: הר"ף, הר"י מיגאש, הרמב"ם, ר' אברהם בן הרמב"ם. ניתוח העובדות הלשוניות שעלו בסריקתנו מצריך השוואה מתמדת לשלוש לשונות האם של היהודים בארצות פזוריהם: יידיש, ספרדית יהודית וערבית יהודית. לצורך ההשוואה נסתייעתי בשלושה בני סמכא בלשונות אלו.⁸

6. ראה, למשל, את ההתפלגות לשתי קבוצות, אשכנזים מכאן ולא-אשכנזים מכאן, בשאלת איזה ואיזו כמילות התיחום הסתמי אצל קררי, תחביר וסמנ', עמ' 176-177.
7. על חלק מצייני היחס הנרונים כאן הוצבע כבר בעבר בכמות שונות. כך, למשל, העיר כבר מ' שטיינשניידר לפני למעלה מ-120 שנה שהצירוף "הקונה על השוק" הוא גרמניזם. הוא התייחס שם למובאה מתוך "ספר המשכיל" לר' משה בן אלעזר הכהן, בן סוף המאה השלוש-עשרה. ראה *Hebräische Bibliographie* [= Juli-August 1869] 52 המזכיר, M. Steinschneider, Band IX, p. 114. ש' נובל, "תרגומי שאילה מיידיש בעברית הרבנית", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 172-184, התייחס אף הוא לשימוש בעל תחת ל- או ב- בהשפעת הגרמנית. נובל מציג שם (עמ' 174-175) את המשפטים "ובקש מהם להמתין על השדה", "ונתקצו עליהם בני הכפרים על היער", הלקוחים מדברי ר' שלמה בר' שמעון, שכתב במאה השתיים-עשרה עדות ראייה על מסע הצלב הראשון. התייחסויות מעין אלה נוגעות לעברית האשכנזית, אך אינן עוסקות ספציפית בלשון השו"ת. עד היום לא נבדקו תפוצתם של הציניים אצל כותבי התשובות והמידה שבה הושפעו הכותבים מלשון אמם.
8. השלושה הם עמיתיי באוניברסיטת בר-אילן: פרופ' יוסף בר-אל (יידיש), פרופ' אורה שורצולד (ספרדית יהודית) וד"ר רוד דורון (ערבית). שלמי תודתי לכל אחד מהם.

2. את/ם ← ל-

בלשון המקרא יש שפעלים וזקקים את מושאם באמצעות הציין ל- תחת את/ם. הפועל אהב הוא אחד מהם - "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח) - וכמוהו "הרגו לאבנר" (שמואל ב ג, ל), "אתה ידעת לאולתי" (תהילים סט, ו) ועוד רבים.⁹ גם בספרות חז"ל נמצאת דרך זו, כגון "הקם להם בציין" (קידושין סו ע"א). דומה שהעברית הביניימית, שלשון ספר הייתה ולא לשון דיבור, הלכה בפעלים אלו ובדומיהם בדרך המלך, היינו מושאם חבר אליהם בתיווכו של הציין את/ם. והנה פנים מיוחדות מתגלות לפנינו בספרות השו"ת במצאנו בתשובותיהם של חלק מהחכמים שפעת ל- תחת את/ם.

2.1 "הוציא"

הפועל הוציא נרדף כאן בשניים ממבניו: צ"ש + הוציא את/ם + צ"ש (+מ-); צ"ש + הוציא את + צ"ש (+ידי חובה). המבנה השני הוא תולדה של הביטוי "יצא ידי חובה" שנוצר בלשון חז"ל. בעברית הקודמת לספרות השו"ת יש מספר מצומצם של עדים להוציא ל-, והנה הם לפנינו.¹⁰ בכבלי: "נוציא לזה לסקילה" (ברכות כא ע"ב). בירושלמי: "ומה תלמוד לומר כהן להוציא למרובה בגדים, מה טעמא דרבנן משיח יכול זה המלך, ומה ת"ל כהן לרבות מרובה בגדי", הכא את מר להוציא למרובה בגדים, וכא את מר לרבות למרובה בגדי" (הוריות פ"ג ה"ב [מו ע"ג]). במדרשי אגדה: "ובעשרים ושבעה הוציאו ליכניה" (סדר עולם רבה, פרק כח, ד"ה בשנת שתים למלכות); "עד שהלך והוציא לבנו בעצמו" (שמות רבה, וילנא, פרשה כ, ד"ה ז ד"א ויהי); "אמר לו כשם שהוצאת לנח מחשך לאור, כך עשה ליי" (אגדת בראשית, פרק יא, ד"ה [א] זעף ה').

בספרות השו"ת נמצאים מאות עדים להוציא ל-. חלק ניכר של העדים הם מופעים מבודדים בחיבורי שו"ת שונים. ריכוז גדול של מופעים, המעיד על שימוש פורה בהצרכה זו, נמצא בדבריהם של מחברים ספורים. נראה שמהרשד"ם, שבחיבור השו"ת שלו נמצאים כארבעים מופעים של הוציא ל-, הוא ראשון בעלי השו"ת המשתמש בהצרכה זו שימוש חופשי. הנה מופעים אחדים: "ואחר כך שומע לשליח ציבור המוציא לרבים" (מהרשד"ם [16], או"ח, א, ד"ה תשובה יראה); "שהוציאו לר' משה וידאל מן הכור" (שם, אה"ע, נד, ד"ה שאלה להיות); "וכל אלה הדברים אינם מוציין לנו מידי ספק" (שם, אה"ע, צד, ד"ה אם כן); "יכול המשכיר להוציא לשוכר מן הבית" (שם, חו"מ, רפו, ד"ה תשוב' איברא).

9. ראה, למשל, גוניוס-קאוטש, דקדוק, סעיף 117.

10. העדים מספרות חז"ל הנוכרים כאן הם אך ורק מתוך החומר האצור בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן.

שהרי לא ראה את הרמב"ם (את ר' משה בן מימון האישי), וגם אין כוונת הכותב למסור שראה את חיבורו של הרמב"ם (אלא את הדברים הספציפיים שנכתבו בו), ולכן נקט את ההצרכה ראה ל-, השונה מראה את. היינו, בכתובתם של הרבנים נוצרה דיפרנציאציה תחבירית-סמנטית כזו:

משמעות א: (שם פרטי) ראה את הרמב"ם = "שם פרטי) ראה את ר' משה בן מימון האישי" (ומבנה זה עשוי לציין גם את משמעות ב);
משמעות ב: (שם פרטי) ראה לרמב"ם (שכתב) = "שם פרטי) ראה את דברי הרמב"ם".

רגישותם של הרבנים להבחנות סמנטיות מן הסוג שהצגנו כאן היא עובדה ידועה. למשל, ר' יעקב צבי מקלנבורג, בעל "הכתב והקבלה", בהתייחסו ל"לכל חטאתם" (ויקרא טז, כא), מציג הבחנה סמנטית מקראית בין את לבין ל- (אף כי ההבחנה שהוא מעלה נסמכת גם על הימצאותן של שתי את לפני ל- הנדונה, ועצם המעבר מאת אל ל- יש לו משקל חשוב בפירושו של מקלנבורג).²¹ רגישות זו עולה לעתים לא רק בהתייחסותם של הרבנים לפרשנות המקרא, אלא גם בלשונם הכתובה שלהם עצמם.

2.4 "שאל"

הפועל שאל בהוראת "to question"²² מופיע בלשונו במספר מבנים, שכל אחד מהם קובע ברכה לעצמו. נתייחס כאן אל המבנה שם פרטי + שאל את/ø + שם פרטי (+שאלה), ולא אל המבנה שם פרטי + שאל את/ל- + שם פרטי + לשלום או שם פרטי + שאל לו בה'באלקים ועוד. בעברית המקרא²³ שאל הנדון חובר אל מושאו באמצעות את/ø. במקרא אין אף מקרה אחד שבו ל- ממיר את את/ø.²⁴ בספרות חז"ל נמצא הציין ל- במבנה הנדון בשכיחות גבוהה, אף שהדרך הרגילה הנקוטה היא הדרך המקראית, היינו שימוש באת/ø. דוגמות מספרות חז"ל לדרך החדשה: "ושאל לחכמים והתירום" (עבודה זרה ה, ב); "שאם ישאל לך אדם דבר אל תגמגם ותאמר לו" (קידושין ל ע"א); "ר' טביומי שאל לר' חזקיה" (ירושלמי ברכות פ"ב ה"א [ד ע"ב]); "יוכן לכל אומה ואומה שאל להם אם מקבלים את התורה" (ספרי דברים, פסקה שמג, ד"ה דבר אחר); "ר' שמואל בן יהוצדק שאל לרבי שמואל בר נחמן" (בראשית רבה, פרשה ג, ד"ה ד ר' שמעון).

21. ראה ר' יעקב צבי מקלנבורג, הכתב והקבלה, נירנברג תרפ"ד, לפסוק הנדון.

22. למעט שאל שבהוראת "to borrow".

23. בארמית שבמקרא ההתחברות היא בתיווכה של ל-: "מלה כדנה לא שאל לכל חרטם ואשף וכשרי" (דניאל ב, ז).

24. הנושא של "ושאל לו במשפט האורים" (במדבר כז, כא) הוא אלעזר, ולא יהושע, ושיעורו של "לר' הוא "למענו". המופע שכאן אינו חורג אפוא מן הכלל שהצבנו.

בספרות השו"ת נמשכת הדרך הנוהגת בספרות חז"ל, היינו דרך כלל שאל את/ø ולעתים שאל ל". דוגמות: "בא ושאל לאחד החכמים" (תשובות הגאונים [8-11]), שערי צדק, ח"ד, שער ו, יט, ד"ה רב האי"; "שאל לוי לשמעון" (רמב"ן [13], לב, ד"ה עוד שאלת); "ושאלתי לו איזה זמן נכתוב" (רי"ד [13], נא, ד"ה ומעשה אירע); "ושאלתי להרבנים ששם" (ויקרא אברהם [19], ב, ד"ה ודע).
בפרויקט השו"ת כולו נמצאים אלפי מופעים של שאל ל-, והם מתפרשים על פני החיבורים כולם. השימוש בהצרכה שאל ל- הוא ממשיכו של השימוש שבספרות חז"ל.

3. ב \Leftarrow את/ø

ענייננו הוא בפועל זלול בלבד.

3.1 "זלול"

הפועל זלול אינו נמצא במשנה. במקורות האחרים של ספרות חז"ל נמצא פועל זה כשהוא מצריך דרך כלל ב-. בחלק ממקורות אלו²⁵ נמצאת גם הצרכת את/ø: "אינו חייב עד שיזלול מעות"²⁶ (ירושלמי סנהדרין פ"ח ה"ג [כו ע"ב]); "מיכן אמרו כל העושה שותפות עם הגוי כאילו עובד עבודה זרה וכוורת עמו ברית, ואם תלמיד חכם [הוא] מזלול את תורתו ומחלל שמו של אביו [שבשמים]" (תנא דבי אליהו רבה, פרשה ח, ד"ה ישמר אדם);²⁷ "וכל תלמיד שמזלול דבר²⁸ מכל כבוד רבו גורם לשכינה שתסתלק מישראל" (רמב"ם, הל' תלמוד תורה ה ח).²⁹ בפרויקט השו"ת

25. בבבלי ובמדרשי ההלכה נמצאת רק הצרכת ב-.
26. שיעורו של זלול מעות הוא "זלול במעות" (וראה, למשל, פירושו של "פני משה" על אתר). הצירוף נמצא בירושלמי ארבע פעמים. אבן-שושן, מילון, עמ' 676, פירש: "כזבו כסף, פיור מעות".
27. בתנא דבי אליהו רבה נמצאים שני מופעים נוספים של זלול את/ø וכן מופע אחד של זלול ל-, אחד של זלול על ושניים של זלול אחרי.
28. הטור אף הוא סטה כאן מזלול ב-, אך שינה מעט את נוסחו של הרמב"ם: "וכל תלמיד שמזלול מכל דבר מכבוד רבו גורם לשכינה שתסתלק מישראל" (יו"ד רמב).
29. בפסקה אחת בפסיקתא דרב כהנא מוצאים ריכוז של שלוש הצרכות חריגות ביותר: (א) זלול ל-: "ויכין שראה הקב"ה שהן מזולין לו התחיל מייחסו" (פסיקתא דרב כהנא, פסקא יג, ד"ה [יב] ד"א ירמיה) ובאפרט של חילופי הנוסח מנדלבוים מציין שבכתב-יד אוקספורד (חדש), בכתב-יד צפת ובכתב-יד פרמה הנוסח הוא "מזולין בו"; (ב) זלול אחרי: "אוריה היו ישרי מזולין אחריו" (שם); "יחזקאל ישראל היו מזולין אחריו" (שם) - ועל "מזולול אחרי" הראשון מנדלבוים מציין שאין הוא נמצא בכתב-יד אוקספורד (חדש) ובכתב-יד פרמה; (ג) זלול על: "ירמיהו היו ישרי מזולין עליו" (שם) - ומנדלבוים מציין שבכתב-יד צפת נמצא כאן "מזולין אחריו", ובכתב-יד פרמה הצירוף אינו מופיע כלל.

נמצאים כמאה וחמישים מופעים של זלזל את/ס,³⁰ והם מפוזרים כמעט בכל החיבורים כולם. להלן מופע אחד מכל חיבור שההצרכה נמצאת בו יותר מאשר פעמים בודדות:³¹ "ולא היה צריך להפוך את הס"ת ולזלזל כבוד ס"ת מפני כבוד הגולל" (מהרי"ק [15], נד, ד"ה מצרף לחכמה); "כגון שהיתה מקללתו או מזלזלת אביו ואמו או אביה (בנימין זאב [16], פת, ד"ה הא קמן); "שלא נזלזל אותו לקרותו עברין" (אבקת רוכל [16], קעט, ד"ה ענה ה"ר); "דאילו לא אמר להם יצחק אחותי גמורה היא היה מתרץ להם בענין זה ולא היה מזלזל אותם לומר אין יראת אלהים במקום הזה" (רמ"א [16], ב, ד"ה וא"כ בנרון); "אלא ששום בעל תורה לא יזלזל בעל תורה" (מהריט"ץ [16-17], חלק א, קעט, ד"ה קהל קדוש); "האלוף מוה' וואלף באסקוויץ זלזל אותו" (נודע ביהודה [18], מהדורה תנינא, אר"ח, כח, ד"ה מכתבו קבלתי).

שלושת המופעים של זלזל את/ס שבמדרש תנא דבי אליהו רבה הם מעניינים. שני המופעים הנוספים על המופע שאותו הצגנו לעיל הם כמותו, "אם תלמיד חכם הוא מזלזל תורתו".³² הקשרו של זלזל זה מלמד שאין הוא בא במעמד של פועל יוצא רגיל, אלא של גורם, ושיעורו "גרם לאחרים שיזלזלו". הווי אומר, הדרשן כתנא דבי אליהו רבה אומר שבהתחבר תלמיד חכם אל גוי הוא מביא לידי כך שאחרים יזלזלו בתורתו. דוק: הוא מזלזל את תורתו ולא בתורתו. אפשר שהדיפרנציאציה שמצאנו על פי תנא דבי אליהו רבה הרגישו בה חלק מכותבי העברית בימי הביניים, והם ניסו לנקוט אותה בכתיבתם, אך ניסיונם לא צלח, וההצרכות ב" ואת/ס שימשו זו לצד זו במעמדים תחביריים שווים. מכל מקום, מן החומר שלפנינו ניתן להעלות היסקים אחדים:

א. זלזל בא לעתים בספרות השו"ת במשמעות של "הזיל, הפחית את ערכו של חפץ". משמעות זאת לא בכל המילונים היא מובאת.³³ בחתם סופר, למשל, מצאנו שלושה מופעים של זלזל כזה: "נמצא על ידי שזה מעתיק אפילו את א' מספרו

30. בספרות השו"ת נמצא זלזל מצריך לעתים ל-, אך שאלה זו אינה נידונה כאן.

31. מספר קטן של מופעים הבא בחיבור אינו מלמד דבר לענייננו, כי אפשר שהם נקרו עקב נסיבות מיוחדות: יש שהם ציטוט ממקור אחר, כגון "מזלזלין אותו ואין מניחין אותו לשום דבר של חשיבות כהונה" (רב פעלים [19], חלק ב - אר"ח, יח, ד"ה ולענין להעלותו), ציטוט משו"ת "בשמים ראש"; יש שהם נולדו בתהליך של גררה, כגון "והוא רודפה היוקה והכאה וזלזלה" (מהרש"ם [19-20], חלק ז, רו, ד"ה וגם בגוף); יש שהם במשמע שונה מדין, כגון "שמא יזלזלו הגוי" (מהרש"ל [16], לו, ד"ה ועור ראיות), המשמע הוא "יזילו, יוריד את מחירו"; יש שהם תוצאה אפשרית של טעות סופר או מדפיס.

32. ראה תנא דבי אליהו רבה, פרשה ט, ד"ה הא למדתה; פרשה יג, ד"ה מיכן אמרו.

33. למשל, באבן-שושן, מילון, אינה נמצאת, אך בן-יהודה מביאה, ועד לה הוא מביא מרש"י בבבלי. ראה בן-יהודה, מילון, עמ' 676, הערך 'זלזל'.

של זה הרי מגרע ומזלזל פקדונו של זה" (חלק א - או"ת, ב, ד"ה ובדברי הריטב"א); "אבל להעתיק ספרו ולזלזל משווי לזה לא שייליה" (שם, ד"ה ומעתה תרי); "ומכ"ש היכי דעי"ז מזלזל הפרגמטי" והסוחר" מפסידים" (חלק ה - חו"מ, עט, ד"ה מזה נ"ל). אין תימה שמושא של זלזל זה חובר אליו ישירות (ובאחת הדוגמות שהבאנו כאן אפילו בתיווכה של מ-).

ב. יש שהפועל הנדון בא במשמעות של "הפחית את חשיבותו (של אדם או של ערך מקודש)". גם משמע זה נפקד ממילונינו, אך הוא נמצא, כפי שהצבענו לעיל, כבר בתנא דבי אליהו. בארבעה חיבורים אשכנזיים שמן המאות התשע-עשרה והעשרים - "חתם סופר", "עין יצחק", "אגרות משה", "ציץ אליעזר" - נמצא הפועל זלזל כשהוא חובר ישירות אל המושא נפשו/עצמו.³⁴ נראה שהשימוש המיוחד שבתנא דבי אליהו קנה לו שביחה בחיבורים אלו. האפשרות שכאן אכן נמצא השימוש המיוחד הזה, גרימה, מתאוששת משני כיוונים: ראשון, בחיבורים אלו היחס זלזל נפשו/זלזל בנפשו הוא 2/20. שני, דרך העולם היא שאין אדם מזלזל בעצמו, אך יש שבמעשיו הוא מזלזל את עצמו, היינו הוא מוזל ומפחית את ערכו.³⁵

ג. זלזל המצוי, היינו זה שמשמעותו היא "ביזה, התייחס בכוז או בקלות ראש, הקל",³⁶ נמצא בספרות השו"ת גם כשהוא זוקק את/ם. הצרכתו זו מצאנוה בעיקר בחיבורים שכותביהם היו דוברי ספרדית יהודית: מהרי"ק (איטליה), בנימין זאב (יוון), "אבקת רוכל" (תורכיה-ישראל), מהריט"ץ (ישראל),³⁷ ומעט בחיבורים שכותביהם היו, כנראה, דוברי יידיש: הרמ"א (פולין) ו"נודע ביהודה" (פולין-פראג).

4. ל/ב ← על

בספרות השו"ת מוצאים שימוש מגוון במילת היחס על. היא משמשת כציין כיוון, מקום, זמן, תכלית ועוד, היינו: יש שהיא באה תחת ל- ותחת ב- הנהוגות בשכבות הלשון הקלסיות של העברית. אמנם כבר במקרא קיימת על בהוראת ל-, כגון "ואפנה עלימיץ או על-שמאל" (בראשית כד, מט), וכן על בהוראת ב-, כגון "ונתת אותם על-סל אחד" (שמות כט, ג), אך השימוש המגוון בעל בספרות השו"ת ברור שאינו ניוון מן המצב שבמקרא.

34. היינו צירופים מעין זלזל נפשו, זלזלה נפשה וכו', ואף בלבוש ארמי, מזלזלה נפשה וכו'.
35. יש מקום לברוק את מקורו של הצירוף זלזל נפשו ואת תפוצתו בלשונונו בכלל ובספרות השו"ת בפרט.
36. על פי אבן-שושן, מילון, עמ' 676.
37. מהריט"ץ, ר' יום טוב בן משה צהלון, שימש בקודש בצפת, אך שורשיה של משפחתו הם בספרד ובאיטליה, ועל כן מותר לשער שלשון אמו הייתה ספרדית יהודית.

4.1 "בא/הלך/נסע/שלח"

החיפוש על (ה)שוק במחשב של פרויקט השו"ת העלה את המופעים האלה:
 "אך ההוא אמר שהוא נחוץ לדרכו על שוק³⁸ טירנוי" (חתם סופר [18-19], חלק ג, אה"ע - א, לב, ד"ה בעה"ד אץ); "כשהלך על השוק ברחובות קרי" שמע כי נטבע איש א"י" (שם, מז, ד"ה ה"ה ר'); "אשר הי' בתוך הספינה באותו פעם בנסעם על שוק פעסט" (שם, סד, אל אמ"ו); "ולאחר ש"ק שלחתי על שוק פעסט איש נאמן" (שם); "אשר נהגו להתיר לאבל בג"י [=בג' ימים] הראשוני ליסע על שוק ויריד" (שם, חלק ד, אה"ע - ב, קעג, ד"ה אודת מנהג); "והוליכו כל אחד את צמרו על שוק פעסט" (שם, חלק ה, חר"מ, צו, ד"ה אשר ה"ה); "כי כן מנהגם שנוסעי' זע"ז על השוק" (שם, ד"ה ומעתה נחזי); "וצוה להוליך השורים על השוק למוכרם" (שואל ומשיב [19], מהדורה א, חלק א, יד, ד"ה ברבר שאלתו); "הלא איזו שעה קודם נשלחו הגדיים על השוק" (מהרש"ם [19-20], חלק א, יט, ד"ה מכתבו הגיעני); "שנשתתפו ליסע על השוק לקנות עורות" (שם, עג, ד"ה מכתבו הגיעני); "דרוקא כשמביאין על השוק מותר לקנות" (שם, חלק ג, צד, ד"ה מכתבו הגיעני).

החיפוש על (ה)יריד הקרה מופעים אלו: "שמר"ח אב ואילך אסור ליסע על יריד" (לקט יושר [15], חלק א, או"ח, עמ' קז, ענין א, ד"ה והיה מתיר); "ובתוך כך נסע אחד על יריד עם נכסי השותפים" (רמ"א [16], כב, ד"ה מעשה היה); "על שני הצדדים הנ"ל לבוא על יריד הסמוך לק"ק לובלין" (שם, סד, ד"ה ולכן גם); "דהתירו לו לכתחיל' לילך על היריד" (אמונת שמואל [17], יז, ד"ה תשובה להרב); "מעשה הי' באשה אחת שנסעה על היריד" (פנים מאירות [17-18], חלק א, מט, ד"ה מעשה הי'); "שעשה הוצאה גדולה לבוא על היריד" (שם, פב, ד"ה תשובה ברורה); "ונסעו יחד על יריד" (רע"א [18-19], תשובות חדשות, חר"מ, ב, ד"ה עובדא); "באחד שהביא ברזל על יריד" (משיב דבר [19], חלק ג, טו, ד"ה שאלתי ובקשתי); "והישראל הוליך הפרה על יריד" (מהרש"ם [19-20], חלק ז, רג, ד"ה מכתבו הגיעני).
 הסברו של השימוש בעל כמשלים לפועלי תנועה וכיוון יובא בקבוצת הפעלים הבאה, מכר/קנה/עמד.

4.2 "מכר/קנה/עמד"

בשני הצירופים שנבחנו, על (ה)שוק ועל (ה)יריד, יש שהציין על בא כתחליף לב-, היינו לציון מקום ולא כיוון. אלו הם המופעים: "עמדתי על השוק" (בי"ח ישנות [16-17], עט, ד"ה במותב תלתא); "ושכר לאחד שיקח הדגים שלו למכור

38. אף שעל השוק משמש כאן כלוואי, המופע הזה רלבנטי.

ביום השוק על השוק" (עין יצחק [19], חלק ב - אה"ע, סט, ד"ה נשאלתי בא");
 "ושיקנה בהם סחורה על היריד" (צדקה ומשפט [18], יו"ד, י, ד"ה אומנם ראיתי;
 ד"ה ואם כן).³⁹

העובדה שעל עשוי לשמש משלים לפעלים הנדונים, הן כתחליף לל' והן
 כתחליף לב⁴⁰, עשויה ליצור דר־משמעות. למשל, במשפט "אחרי חצות היום
 הלכתי בעיר צעבען על השוק" (חתם סופר [19], חלק ה - חו"מ, ד, ד"ה יחיאל
 מרדכי). אין לדעת אם הנאמר אירע בדרך לשוק או בהליכה בשוק.

המופעים של על (ה)שוק/על (ה)יריד - כמשלימים של הפעלים בא, הלך, נסע,
 שלח, מכר, קנה, עמד הם כולם מתוך חיבורים שכותביהם דיברו, כפי הנראה,
 יידיש. החיבור היחיד החורג מכלל זה הוא "צדקה ומשפט", שמחברו, ר' צדקה
 חוצין, חי בעירק. והנה מתברר ששני המופעים שבחיבור זה אינם מדברי ר' צדקה
 אלא הם ציטוט מהרמ"א.⁴¹ שני מופעים אלו של על היריד אף הם מיד דובר
 יידיש יצאו.

אויף [=על] שביידיש היא המשמשת במשפטים כגון אלה שהבאנו, הן
 כמקבילה לל' העברית והן כמקבילה לב⁴². כך הם הציורופים של היידיש: בא/הלך/
 נסע/שלח לשוק = געקומען/געאנגען/געפארן/געשיקט אויפן מארק ; מכר/קנה/
 עמד בשוק = פארקויפט/געקויפט/געשטאנען אויפן מארק. יידיש כלשון אם היא
 אשר הולידה את על כמשלים לפועלי כיוון ומקום בכתיבתם העברית של כותבי
 תשובות אשכנזיים בנסיבות דידן.⁴²

4.3 "המתין"

מאז היווצרו בלשון המשנה חובר הפועל המתין אל מושאו בתיווכו של הציין
 ל'. כך, למשל, במשנה: "מתנינים לו עד הערב" (כתב־יד קאופמן, שקלים ה,

39. על היריד מופיע ב"צדקה ומשפט" פעמיים, ושני המופעים הם באותו סימן.
 40. מספר המופעים של על כנרון דין עשוי להתרחב במידה ניכרת אם יעמדו בבסיסה של
 הבדיקה בפרויקט השו"ת הפעלים הנדונים (בא, הלך וכו'), ולא הציורופים "על (ה)שוק", "על
 (ה)יריד". ראה, למשל: "ואמר שילך על [=אל] פ"ח" (חתם סופר, חלק ה - חו"מ, ה, ד"ה
 גביהת).

41. הגהת הרמ"א ביו"ד קעג יח.

42. על רבגוניותה של מילת היחס אויף ביידיש ראה פירוש נרחב במילונם של א' יאפע ו' מארק,
 גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך, כרך א, ניו־יורק 1961, עמ' 393-395. נוסף על
 שימושיה בצירופי יחס של כיוון ושל מקום שהצגנו כאן היא משמשת בצירופי יחס של משך
 הזמן, כגון "דער רבי איז געפארן אויף שבת" [=הרבי נסע לשבת]. מכאן נולד בעברית הרבנית
 משפט כגון "שלא השכיר לו רק על [=למשך] י"ב חודש" (שער אפרים, קל, ד"ה אמנם). כן
 היא באה בצירופי יחס של תכלית, כגון "געבן אויף בוך הבית" [=לתת לבדק הבית]. ומכאן
 בעברית הרבנית: "נתן להם קרקע על [=למען] בית החיים סמוך למבוא העיר" (כנסת יחזקאל,
 מג, ד"ה באשר).

ו);⁴³ בבבלי: "המתן לי עד שיעברו פנים של זעם ואניח לך" (ברכות ז ע"א). רבות הן הדוגמות לכך בירושלמי ובספרות המדרש. לצד הצרכה זו מצאנו בבבלי ובמדרשי האגדה גם הצרכת את/ם, כגון "ולא המתין את חברו ויצא" (ברכות ה ע"ב); "שהיא יושבת עגונה ממתנת את בעלה שהניחה" (איכה רבה, א, ד"ה [א] איכה ישבה). בכל המקורות שציינו כאן נמצאו שני מופעים של המתין המצריך על: "אמר אם רואה אני ששכינה ממתנת עליהם"⁴⁴ אני יודע שהן בני אדם גדולים" (בראשית רבה, פרשה מח, ד"ה ט אמר עד); "והמתין עלי שלשה ימים ולא אדע מה אעשה" (אוצר המדרשים, עמ' לה, ד"ה [א] בתחלה אמר).

בחינת המתין על בספרות השו"ת מגלה לפנינו שפע של מופעים כאלו. הנה חלק מהם: "למה רימיתני להמתין על המשכון מה שאין בו שיעור הלואתי והרבית שקצצת" (רבנו גרשום מאור הגולה [10-11], כד, ד"ה וששאלתם ראובן); "רק שממתין על איזה תועלת יותר טובה מזו" (תרומת הדשן [15], חלק א, שמב, ד"ה תשובה יראה); "ואינה צריכה להמתין על העצים" (רמ"א, ל, ד"ה גרסינן בפרק); "ואין להמתין על פת כשר" (שם, קלב, ד"ה ח).

בפרויקט השו"ת נמצאים כ-130 מופעים של המתין על, ורובם המכריע נמצא בחיבורים שכותביהם דוברי יידיש. בחיבורים שכותביהם דוברי ערבית נמצאים רק שלושה עשר מופעים, ובחיבורים שכותביהם דוברי ספרדית יהודית - רק שישה.⁴⁵ בולטת תפוצתה הרחבה של התופעה אצל רבנים אשכנזיים לעומת היקרותה המצומצמת אצל רבנים שלשון אמם איננה יידיש. אין זאת אלא שלשון האם השפיעה. אכן, ביידיש המשלים המוצרך על ידי הפועל המתין מתקשר אליו באמצעות על [=אויף]. כך, למשל: "יוסף האט געווארט אויף יעקבן" [=יוסף המתין ליעקב].

43. ב"ממתנינים אותה לאטלס [=אטלין]" (כתביד קאופמן, ערכין ו, ה) יש לכאורה המתין את, אך מופע זה אינו רלבנטי, שכן משמעותו היא "גורמים לה שתמתין". ההוראה המיוחדת שבהמתין זה הביאה את הרמב"ם להשתמש ב-, ולא באת: "אם ימתינו בה לאטלס" (רמב"ם, הל' ערכין וחרמין ג יט).

44. כך הוא הנוסח גם במהדורת תיאודור-אלבק.

45. מספרם של המופעים בחיבורים שכותביהם אינם דוברי יידיש מצומצם עוד יותר ממה שהצגנו כאן, משום שיש מופעים הבאים בתוך ציטטה הלקוחה ממקור שכותבו הוא אשכנזי. כאלה הם, לדוגמה, שני המופעים אצל הרב עובדיה יוסף ב"ביע אומר": "ואפילו אם ספק לו שמא יעבור זמן ק"ש אין להמתין על טו"ת [=טלית ותפילין]" (חלק א - או"ח, ד, ד"ה [ה] והנה); "דהוריו ה"י משובח ואין להמתין על שעה אחרת" (חלק ב - או"ח, לא, ד"ה [י] ובאמת). הראשון הוא ציטוט מ"משנה ברורה" (או"ח, סימן נח, ה), והשני מ"העמק שאלה" (פר' ברכה, סימן קסז, יז).

5. מסקנות

השאלה התחבירית הנדונה כאן דורשת את הבהרת דרכיהן של שלוש לשונות האם של כותבי התשובות, שהרי ללשונות אלו הייתה מן הסתם השפעה על דרך כתיבתם העברית. יידיש וספרדית יהודית מזה וערבית יהודית מזה נבדלות באופן מהותי בנדון דין. ביידיש ובספרדית יהודית בדרך כלל אין משמשים שני ציינים שונים לסימון יחס הדטיב ויחסת האקוזטיב כשמקבל הפעולה הוא אדם. בשתי הלשונות האלה משמש לסימון זה, כשהמשלים הוא שם פרטי, ציין אחד בלבד: ביידיש - \emptyset לפני המושא והצורן ן לאחריו; בספרדית יהודית - אה לפני המושא. הווי אומר: בעוד בעברית יש שני ציינים לשתי יחסות שונות - את/ \emptyset ליחסת האקוזטיב ול ן ליחסת הדטיב - הספרדית היהודית נוקטת רק את הדטיב, והיידיש - שיש בה גם יחסת אקוזטיב וגם יחסת דטיב - לא תמיד היא מקיימת אבחנה ביניהן. היינו, ביידיש, בחלק מכריע של המקרים, ובספרדית יהודית יש בנדוננו ציין אחד בלבד. ערבית, לעומתן, כלשון שמית, נוהגת כאן כעברית,⁴⁶ לאמור: שני ציינים בה. כך היא אפוא דרכן של שלוש אלו, ועברית עמהן, בדוגמה שלפנינו:

עברית: יוסף שאל את יעקב	יוסף ענה ליעקב
יידיש: יוסף האט געפרעגט יעקבן ⁴⁷	יוסף האט גענטפערט יעקבן ⁴⁷
ס״י: יוסף דימאנדו אה יעקב	יוסף ריספונדייו אה יעקב
ערבית: סאל יוסף יעקב	אג׳אב יוסף אלי יעקב ⁴⁸

ההתנהגות התחבירית הזו מסבירה מדוע רבנים שלשון אמם היא יידיש או ספרדית יהודית נוטים להמיר את הציינים את/ \emptyset ול ן זה בזה (וכן להשתמש באת תחת ב ן). דובר ספרדית יהודית, למשל, בכואו לכתוב בעברית את הצירוף המביע "to mention someone", עשוי לנקוט את "להזכיר למישהו" (תחת "את מישהו"), שהרי מרגלא בפומיה הצייין אה של הספרדית היהודית, ותמורה עברית אפשרית לו היא הצייין ל ן .

ההבחנה שהוצגה כאן וניתוחן של העובדות הלשוניות שהובאו לעיל מוליכים למסקנות אחדות.

לשון האם של הכותב יש לה השפעה על בחירתו בצייני היחסה. השפעה זו אינה מרחיקת לכת, היינו, הכותב נוקט דרך כלל את הצייין המקובל בעברית, אך

46. בערבית יחסת האקוזטיב מסומנת, כידוע, בתנועת a בסופו של המושא, ויחסת הדטיב - במילת יחס לפני המשלים ובתנועת i בסופו.

47. ראה וויינרייך, יידיש, עמ' 47, 286.

48. בשני המשפטים שבערבית בולט הניגוד שבין שני הציינים, \emptyset ואל. הצייין אלי אינו חובה.

יש שהוא נוטה מדרך המלך ומשתמש בצייץ שהוא בבואה ללשון האם שלו. העובדות הלשוניות המצביעות על נטייה זו אלה הן:

1. הוציא ל- (תחת הוציא את) וזלזל את (תחת זלזל ב-) בחיבורי חכמים שלשון אמם ספרדית יהודית או יידיש:

קיטו אה יעקב, האט ארויסגענעמען יעקבן = הוציא ליעקב
 קיטאר אה יעקב די חובה, האט מוציא געווען יעקבן = הוציא ליעקב (ידי חובה)

מינוספריסיו אה יעקב, האט מזלזל געווען יעקבן = זלזל את יעקב

מאחר שהציניים המשמשים בלשונותיהם של דוברים אלו עשויים להיות מומרים בעברית הן באת/ם הן בל-, מובן שעשויים להימצא בדבריהם צירופים כגון הוציא ל- וזלזל את. לעומת שתי לשונות אלה, בערבית אכרג' (=הוציא) זוקק דרך קבע ׀, והאקוויוולנטים של זלזל זוקקים ב-. המופעים הרלבנטיים של הוציא וזלזל קובעים אפוא איזוגלוס תחבירי בין ארצות אשכנז לבין הארצות שישבו בהן דוברי ספרדית יהודית.

2. הזכיר ל- (תחת הזכיר את) בחיבורי חכמים שלשון אמם ספרדית יהודית:

אקודרו אה יעקב = הזכיר ליעקב⁴⁹

3. על המצטרפת לפועלי כיוון או מקום בחיבורי חכמים אשכנזיים. רב-ערכיותה של מילת היחס אויף ביידיש, המשמשת בין היתר בצירופי כיוון ובצירופי מקום, ניתרגמה אצל כותבים אשכנזיים בדרך של תרגום שאילה. בדרך זו נוצרו הצירופים על (ה)שוק ועל (ה)יריד גם כשהם משמשים כמשלימים לפועלי התנועה בא/הלך/נסע/שלה או לפעלים הסטטיים (של לוקטיב) מכר/קנה/עמד.

4. המתין על בחיבורי חכמים אשכנזיים ובמידה מסוימת גם בחיבורי חכמים שלשון אמם ערבית. המבנה של היידיש "האט געווארט אויף יעקבן" וזה של הערבית "צבר עלי יעקב" שימשו מקור חיקוי, בדרך של תרגום שאילה, ליצירת המתין על.

מסקנה שנייה העולה מעיוננו היא שהשפעתה של לשון אם על כותב חזקה יותר מהשפעתן של תופעות חריגות המודמנות במקורותיה של לשונו השנייה. הזכיר ל שבספרות המדרש, וכן אדכר ל- שבבבלי, השפעתם זעומה, שהרי הצירוף אינו נמצא בשימוש חופשי אלא בכתיבתם של דוברי ספרדית יהודית. אילו הייתה להזכיר ל- שבמדרש השפעה, היינו צריכים למצוא את הצירוף בשימוש פורה אצל

49. לפי תהליך זה היה צפוי שהמעבר יתרחש גם בכתיבתם של דוברי יידיש, אך אצלם כמעט שאינו נמצא.

כותבים מפזורות שונות. נמצאנו אומרים: לפחות במאות השש-עשרה עד התשע-עשרה עולה כוחה של לשון האם על לשון המקורות כשהם מייצגים תופעה חריגה.

מצד שני, הצרכה לא-מקובלת שאינה חריגה כל כך, כגון שאל ל-, השפעתה על הכותבים רבה, ומוצאים אותה בכתיבתם של חכמים שונים ללא הבדל של לשון אם או של מקורות יניקה.

מסקנה נוספת העולה מכאן היא שהצרכה חריגה שהיא פרי השפעתה של לשון אם אינה נוחה להיות מונחלת לכותבים שהם דוברי לשון אם שונה במהותה, אלא אם כן קיים קשר הדוק ביותר בין הכותבים. ההצרכה הוציא ל-, למשל, שהיא נחלתם של דוברי יידיש וספרדית יהודית, לא אומצה אצל כותבים דוברי ערבית, למעט בעל "גינת ורדים". יניקתו התדירה של בעל "גינת ורדים" (דובר הערבית) ממהרשד"ם (דובר הספרדית היהודית) היא שגרמה.⁵⁰

למדנו עוד שהדיאלקטיקה המיוחדת של הלשון הרבנית עשויה להביא לידי שימוש בהצרכה לא מקובלת. ראה ל- - תחת הצירוף ראה את, הבא בהקשר של הצגת דברים מצוטטים או דברים שעליהם הכותב מסתמך - הוא פרי גלגול מקדים ודיפרנציאציה הנובעים מדרכה המיוחדת של הלשון הרבנית.⁵¹

רשימת הקיצורים

א. חיבורי שו"ת

אבקת רוכל = ר' יוסף קארו, שאלות ותשובות אבקת רוכל, ירושלים תש"ך (ד"צ לייפציג תרי"ט)

אגרות משה = ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, ניו-יורק-בני-ברק תשי"ט-תשמ"ה
אמונת שמואל = ר' אהרן שמואל קודנובר, שאלות ותשובות אמונת שמואל,
לעמבערג תרמ"ה

ב"ח ישנות = ר' יואל סירקיש, שאלות ותשובות בית חדש הישנות, ברוקלין
[תשל" - ?]

בית יהודה = ר' יהודה עייאש, שו"ת בית יהודה, ליורנו תק"ו
בנימין זאב = ר' בנימין בן מתתיהו, בנימין זאב, ירושלים תשמ"ט (ד"צ ויניציאה
רצ"ט)

בשמים ראש = ר' שאול ברלין, שאלות ותשובות בשמים ראש, ירושלים תשמ"ד

50. ראה לעיל סעיף 2.1.

51. ראה יתר פירוט לעיל, סעיף 2.3.

גינת ורדים = ר' אברהם בן מרדכי הלוי, גינת ורדים, ירושלים תשל"ד (ד"צ
קושטנדינא תע"ו-תע"ז)

העמק שאלה = ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, העמק שאלה, בתוך שאלות דרב
אחאי גאון, ווילנא תרכ"א-תרכ"ז

הר צבי = ר' צבי פסח פראנק, הר צבי, ירושלים תשל"ו-תשל"ז (ד"צ ירושלים
תשכ"ד-תשל"ד)

ויקרא אברהם = ר' אברהם חיים אדארי, שאלות ותשובות ויקרא אברהם, ליוורנו
תרכ"ה

חיים ביד = ר' חיים פאלאג'י, חיים ביד, ירושלים תשל"ז (ד"צ אומיר תרל"ג)

חיים שאל = ר' חיים יוסף דוד אזולאי, חיים שאל, לעמבערג תרמ"ו

חתם סופר = ר' משה סופר, חתם סופר, ירושלים תשל"ב (ד"צ פרעסבורג-וויען
תרט"ו-תרכ"ה)

יביע אומר = ר' עובדיה יוסף, שאלות ותשובות יביע אומר, ירושלים תשט"ז-תשל"ו
כנסת יחזקאל = ר' יחזקאל קצנלנבויגן, שאלות ותשובות כנסת יחזקאל, סדילקאב

1834

לקט יושר = ר' יוסף בן משה, לקט יושר, ירושלים תשכ"ד (ד"צ ברלין
תרס"ג-תרס"ד)

מהרי"ט = ר' יוסף מטרנאני, שאלות ותשובות מהרי"ט, תל-אביב תשי"ט (ד"צ
לעמבערג תרכ"א)

מהריט"ץ = ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהריט"ץ, ירושלים תשמ"ה (ד"צ
ויניציאה תנ"ד)

מהרי"ק = ר' יוסף קולון, שאלות ותשובות מהרי"ק, ירושלים תשל"ג (ד"צ ווארשא
תרמ"ד)

מהרשד"ם = ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות מהרשד"ם, ניר-יארק תשי"ט
(ד"צ לעמבערג תרכ"ב)

מהרש"ל = ר' שלמה לוריא, שאלות ותשובות מהרש"ל, ירושלים תשכ"ט

מהרש"ם = ר' שלום מרדכי שבדרון, שאלות ותשובות מהרש"ם, א-ה, ניר-יארק
תשכ"ב (ד"צ: א, ווארשא תרס"ב; ב, פיעטרוקוב תרס"ה; ג, סאטמר תר"ע; ד,

לעמבערג תרע"ג; ה, סאטמר תרפ"ו); ו, ירושלים תשכ"ח; ז, ירושלים תשכ"ז
מכתם לדוד = ר' דוד פרדו, מכתם לדוד, שאלוניקי תקל"ב

משיב דבר = ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, שו"ת משיב דבר, ירושלים תשכ"ח (ד"צ
ווארשא תרנ"ד)

נודע ביהודה = ר' יחזקאל לנדא, נודע ביהודה, מהרורא קמא ומהרורא תניינא,
ירושלים תשכ"ט (ד"צ ווארשא תר"מ)

עין יצחק = ר' יצחק אלחנן ספקטור, עין יצחק, ניר-יארק תשכ"ה (ד"צ ווילנא
תרמ"ט-תרנ"ה)

פנים מאירות = ר' מאיר אייזנשטאט, פנים מאירות, ניר-יארק תשכ"ב (ד"צ
לעמבערג תרנ"ט)

צדקה ומשפט = ר' צדקה חוצין, צדקה ומשפט, תל-אביב-ירושלים תשל"ה-תשל"ח
ציץ אליעזר = ר' אליעזר יהודה וולדינברג, שאלות ותשובות ציץ אליעזר, ירושלים
תש"ה-תשמ"ג

רא"ם = ר' אליהו מזרחי, שאלות ותשובות ר' אליהו מזרחי, ירושלים תרצ"ח
רב פעלים = ר' יוסף חיים בן אליהו, רב פעלים, ירושלים תשל"ל (ד"צ ירושלים
תרס"א-תרע"ג)

רבנו גרשום מאור הגולה = ר' גרשם בן יהודה מאור הגולה, תשובות רבנו גרשם
מאור הגולה, ניר-יארק תשט"ז

רדב"ז = ר' דוד בן זמרא, שו"ת רדב"ז, א-ז, ירושלים תשל"ב (ד"צ וורשא תרמ"ב);
ח, בני-ברק תשל"ה

רי"ד = ר' ישעיה דטראני, תשובות הרי"ד, ירושלים תשכ"ז

רמ"א = ר' משה איסרלש, שו"ת הרמ"א, ירושלים תשל"א

רמב"ן = ר' משה בן נחמן, תשובות הרמב"ן, ירושלים [תשל"ה]

רע"א = ר' עקיבא איגר, תשובות ר' עקיבא איגר, ברוקלין תשכ"ב (ד"צ ווארשא
תרל"ו)

רשב"א = ר' שלמה בן אברהם אדרת, שאלות ותשובות הרשב"א, א-ג, בני-ברק
תשי"ח-תשכ"ה; ד-ז, ירושלים תש"ך (ד"צ: ד, פיעטרוקוב תרמ"ג; ה, ווילנא
תרמ"ה; ו-ז, וורשא תרנ"ט)

שואל ומשיב = ר' יוסף שאול גאטאנזאהן, שו"ת שואל ומשיב, ירושלים תשל"ג
(ד"צ לעמבערג תרכ"ג)

שער אפרים = ר' אפרים בן יעקב הכהן, שער אפרים משאלות ותשובות, ירושלים
תשל"ג (ד"צ לעמבערג תרמ"ז)

תורת אמת = ר' אהרן ששון, תורת אמת, ירושלים תשל"ל (ד"צ ויניציאה שפ"ו)

תרומת הדשן = ר' ישראל איסרלין, תרומת הדשן, תל-אביב [תשי"ח]

תשובה מאהבה = ר' אלעזר פלעקלס, תשובה מאהבה, ניר-יארק תש"ה (ד"צ קאשוו
תרע"ב)

תשובות הגאונים = ש' אסף (עורך), תשובות הגאונים, ירושלים תשמ"ו

ב. טקסטים ומהדורות

אגדת בראשית = ש' בוכר (מהדיר), מדרש אגדה, וויען תרנ"ד

אוצר המדרשים = י"ד אייזנשטיין (מהדיר), אוצר מדרשים, ניר-יורק תרע"ה

איכה רבה = ש' בובר (מהדיר), מדרש רבה איכה, תל-אביב [תשכ"ד] (ד"צ וילנה תרנ"ט)

במדבר רבה = מדרש רבה, וילנא תרל"ח

בראשית רבה = מדרש רבה, וילנא תרל"ח

C. J. Milikowsky (ed.), *Seder Olam: A Rabbinic Chronography*, Ann Arbor 1981

ספרי במדבר = ח"ש האראוויטץ (מהדיר), ספרי דבי רב, ירושלים תשכ"ו (ד"צ ליפציג תרע"ז)

ספרי דברים = א"א פינקלשטיין (מהדיר), ספרי דברים, ניו-יורק תשכ"ט

פסיקתא דרב כהנא = ד' מנדלבוים (מהדיר), פסיקתא דרב כהנא, נויארק תשמ"ז

פסיקתא רבתי = מ' איש שלום (מהדיר), מדרש פסיקתא רבתי, תל אביב תשכ"ג

רמב"ם = ר' משה בן מימון, משנה תורה, לבוב תקס"ט

שמות רבה, וילנא = מדרש רבה, וילנא תרל"ח

שמות רבה, שנאן = א' שנאן (מהדיר), מדרש שמות רבה: פרשות א-יד, ירושלים תשמ"ד

תנא דבי אליהו רבה = מ' איש שלום (מהדיר), סדר אליהו רבה, ירושלים תש"ך

ג. ביבליוגרפיה

אבן-שושן, מילון = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו-תשל"ל

בן-יהודה, מילון = א' בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב 1959-1947

בצר, שו"ת = צ' בצר, תורת הצורות של לשון התשובות [הפועל והכינויים], עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ן

E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford = דקדוק, 1910

ווינרייך, יידיש = א' ווינרייך, יידיש לאוניברסיטה², ירושלים תש"ם

קדרי, תחביר וסמנ' = מ"צ קדרי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא, שני

כרכים, אוניברסיטת בר-אילן [רמת-גן] תשנ"א-תשנ"ה

רובינשטיין, פועלי = א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי, תל-אביב תשל"א